

■
**ABDURRAHMAN B. YÛSUF EL-LİCÂÎ
VE KUTBÛ'L-ÂRİFÎN ADLI ESERİ**

Abdurrahman B. Yusuf Al-Licâi And His Book: Kutbu'l-Ârifin

Doç.Dr.

ADEM ÇATAK

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Öz

XII. yüzyılda Mağrip'te Muvahhidler devletinin en ihtişamlı günlerinde yaşamış olan Licâî, dönemin hükümdarlarının ilim ve düşünce adamlarına sağladıkları özgür ve destekleyici ortam sayesinde fikirlerini dile getirebilmiş, devrinden beş asır sonra bile eserleri ellerde dolaşan bir şöhrete sahip olmuş bir sûfidir.

Bu makalede Licâî'nin hayatı, yaşadığı dönemin ilmî, kültürel ve siyasi durumu ile ilgili verilmiş, eserleri kısaca tanıtılmış ve özellikle onun başyapıtı sayılabilecek Kutbü'l-ârifin adlı eseri üzerinde durulmuştur.

Makalenin konusunun önemi sadedinde, Türkçemiz 'de Licâî ile alakalı daha önceden bir çalışma yapılmamış olmasını söyleyebiliriz. Ayrıca Licâî'nin ele aldığı konuları kendine has üslup ve teşbihlerle aktarması, derin tasavvufî konuları halkın anlayabileceği kolaylıkla izah etmiş olması da Licâî hakkında kaleme alınan bu makaleyi önemli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî, Kutbü'l-ârifin, Mağrip, Muvahhidler Devleti.

Abstract

Licai is a sufi who lived in the most magnificent days of the Almohades State in Maghrib during the twelfth century, could express their ideas through the free and supportive environment provided by the rulers of the period to the scholars and thinkers, even after five centuries of his time, his works possessed a reputation.

In this article, it is informed about Licai's life, the scholarly, cultural and political situation of the period that he lived, his works were briefly introduced and his work titled Kutbu'l-Arifin, which can be considered as the masterpiece of Licai, was emphasized.

According to the importance of the subject of the article, we can say that there has not been a previous study related to Licai in Turkish. In addition Licai's transferring the topics which he handled in his own style with similarities and explanations about deep mystical subjects in a simple way such a manner that the public can understand make important this article.

Keyword: Abdurrahman b. Yusuf el-Licai, Kutbu'l-Arifin, Maghrib, Almohades Satete.

Giriş

Devrinde söz sahibi olmuş milletlerin genel özelliklerini tespit için tarihin sayfaları karıştırıldığında, bu özelliklerin başında millî bünyeyi oluşturan unsurlara verdikleri değer ve bu unsurları koruyup yaşatma yolundaki çabaların geldiği görülür. Milletler, sahip oldukları kültürel miraslarına değer verip, bu mirası, ilmî ve fikrî tenkit süzgeçlerinden geçirerek, yeni nesillere doğru bir şekilde aktardıkları oranda, hayatîyetlerini ve tarih sürecindeki etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Bahsi geçen kültür mirasının en önemli unsuru ise, ilmî ve fikrî disiplinler, güzel sanatlar ve içtimaî hayata dair eser vermiş ilim ve sanat erbabının oluşturduğu eserlerdir. İlim ve sanat erbabı, hem millî kültür bünyesi içinde yetişmiş hem de mevcut kültürün tekâmül ve terakkisinde önemli roller oynamışlardır. Toplumun ilmî ve fikrî terakkisinde etkin olan bu kimseler, yaşadıkları cemiyeti, kendi dönemlerinde olduğu kadar sonraki devirlerde de etkilemeye devam etmişler.

Tasavvufî düşünce İslam topraklarında doğup gelişmiş ve Müslümanların fikrî zenginliğine katkıda bulunmuş bir ilmî disiplindir. Bu alanda pek çok ilim adamı ve örnek şahsiyet yetişmiştir. Mutasavvif ismiyle zikredilen bu zevat, sair ulema gibi, ait oldukları toplumun aydınlanmasına ve fikrî/ahlakî terakkisine hizmet etmişlerdir. Bu numune şahıslar, yüzyıllardan beri Müslümanlar için bir çerağ olmuşlar, Ümmet-i Muhammed'i (s.) cehaletin karanlık girdaplarından, selametin aydınlık sahillerine ulaştırmaya bütün güçleriyle çaba sarf etmişlerdir.

Tasavvuf alanında eser telif eden şahsiyetlerden biri de, bu makalenin konusu olan Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî'dir. Muvahhidler Devleti'nin hâkim olduğu devirde Mağrip'te yaşayan Licâî, dikkate değer eserleri olmakla birlikte gölgede kalmış bir mütefekkir ve mu-tasavviftir.

Makalemizde Licâî'nin yaşadığı dönemin sosyo-kültürel yapısı, dinî, siyasi ve ilmî durumu, Licâî'nin hayatı ve eserleri özet olarak ele alındıktan sonra Licâî'nin başyapıtı konumundaki *Kutbü'l-ârifin* adlı eseri tanıtılacaktır.

A. Licâî'nin Yaşadığı Dönemde Mağrip'te Siyasi ve İlmî Durum

1. Murabıtlar Devleti ve Dönemin Tahlili

Hicri VI. yüzyıl, Mağrip tarihinin en sarsıntılı dönemlerinden biridir. Bu asrın başlarında Murabıtlar Devleti'nin, iç kargaşalar ve ayaklanmalarla uğraştığı son dönemleri yaşanmaktaydı. Murabıtlar Devleti emirlerinden Yusuf İbn Taşfin, miladi 1106 senesinde öldüğünde, batı İslam dünyasının en kudretli devleti olan Murabıtlar Devleti geniş bir bölge üzerinde hüküm sürmekteydi.¹ Ancak iç bünyesi darmadağın bir vaziyette idi.² Yusuf'un oğlu Ali, kendisini dinî hayata vermiş idi. Oluşan yönetim boşluğunu ise Malikî fakihleri doldurmaktaydı.³ Ancak bu fakihlerin din anlayışı, olabildiğince katı bir şeriat düşüncesinden oluşuyordu. Öyle ki bu fakihler, din üzerinde hiçbir şahsın herhangi bir fikir yürütmesine izin vermiyorlardı.⁴

Gazzâlî'nin *İhyâ'sı* bölgeye girdiği zaman, temel gayesi nefsi teziye ve kalbi tasfiye düşüncesi yerine o coğrafyada bir infial fırtınası kopardı. Kurtuba kadısı, Emir Ali'nin önüne kendi meslektaşları tarafından imzalanmış bir fetva koydu ki, bu fetva, İmam Gazzâlî'yi Râfizî ve kâfir olarak suçlamakta ve eserlerinin Kurtuba Meydanı'nda yakılmasını öngörmekteydi.⁵ Ayrıca eseri bulunduran ve okuyanlar ise ölüm cezasına çarptırılacaktı. Müslümanlara karşı bu denli acıma-

¹ Yusuf b. Taşfin hakkında geniş bilgi için bkz.: Mehmet Özdemir, "Yusuf b. Taşfin", *DİA.*, İstanbul 2013, c. 44, s. 31; Hasen Ali Hasen, *el-Hadâratü'l-İslamiyye fi'l-mağribi ve'l-endulus*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1980, s. 32; Muhammed Abdullah İ'nân, *Asru'l-murâbitîn ve'l-muvahhidîn fi'l-mağrib ve'l-endülüs*, Kahire 1964, c. 1, s. 36-37.

² Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1997, c. 3, s. 497.

³ İsmail Yiğit, "Murabıtlar", *DİA.*, İstanbul 2006, c. 31, s. 153. Ayrıca bkz.: Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *DİA.*, İstanbul 1999, c. 20, s. 255.

⁴ Malikî fukahasının döneme etkileri hakkında geniş bilgi için bkz.: Muhammed Bulatîf Lahdar, Fukehâu'l-mâlikîyye, *el-Ma'hedü'l-âlemi lil-fikri'l-İslami*, Herndon USA 2009, s. 87-139; Yusuf b. Ahmed Havale, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi ifrikiyye*, Camiatü'Ümmi'l-Kura, Ma'hedu'l-buhûsi'l-İlmiyye, Mekke 2000, c. 1, s. 305-310, c. 2, s. 12-36.

⁵ İbn Kattan el-Merakeşî, *Nazmu'l-cumam*, tahk.: Muhammed Ali Mekki, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1990, 2. Baskı, s. 70-72; Aliyyü'l-Garib Muhammed eş-Şinnâvî, *en-Neşru'l-endulusî fi asri'l-muvahhidi*, Mektebetü'l-Âdab, Kahire 2009, s. 82-83; Erdoğan Mercil, "Ali b. Yusuf b. Taşfin", *DİA.*, İstanbul 1989, c. 2, s. 459; Yusuf Eşbah, *Târihu'l-endülüs fi ahdi'l-murâbitîne ve'l-muvahhidîn*, trc.: Abdullah İnan, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1996, 2. Baskı, c. 1, s. 195-196; Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 450-451; İ'nân, *age.*, c. 1, s. 162; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, c. 3, s. 859.

sız bir yaklaşıma sahip olan ulemanın, diğer din mensuplarına hoşgörü göstermedikleri de açıktır. Örneğin Yahudiler, kendi ibadetlerini yapmak için izin almak üzere ciddi bir para vermek zorunda kalmışlardı. Hıristiyanlar da bu hengâmede az sıkıntı çekmemişlerdi.⁶

Bu baskıcı tavrın neticesi olarak, Murabıtlara karşı girişilen her ayaklanma içten içe bir sempati ve destek topluyordu. Berberilerin⁷ düzensiz askerleri ve ücretli yabancı askerlerin çapulculukları, bunların neticesinde ticaret ve ulaşımın felce uğraması, İslam şehirlerinde murabıtlar yönetimine karşı duyulan memnuniyetsizliği artırmaktaydı.⁸ Bununla birlikte, Kuzey Afrika'da Berberiler arasında yeni karışıklıklar da ortaya çıkmaya başladı. Bölgede ilahiyata dair meydana gelen münakaşalar da başka bir kargaşa nedeni oluşturdu. O zamana kadar bütün Mağrip'te geçerli olan Malikî mezhebi, dogmatik meselelerde Kur'an'ı yorumlamayı reddeden yaklaşımı ve bu konuda akıl yürütmeyi Râfizilik sayan anlayışıyla donmuş bir Sünniliğin devamını temin etmekteydi.

Murabıtların hükümdarı Yusuf b. Taşfin, ilim adamlarını seven ve himaye eden, onların görüşlerine itibar eden müsamahalı bir devlet başkanı olarak tanınmıştı. Ancak, yaklaşık bir nesil süren askeri harekâtın ardından toplumu saran tembellik, gevşeklik ve karışıklıklar, ülkenin dağılıp parçalanmasına ve çökmesine zemin hazırlamıştı.⁹ Nitekim ilim ve kültürden uzak, sahra hayatının sert tabiat şartları altında yaşayan Berberî kabileleri, birden Endülüs'ün müreffeh ve medeni hayatıyla karşılaşınca bocalayıp gevşemişlerdi.¹⁰ Endülüs'ün zenginlikleri içerisinde lüks ve sefahate dalan Murabıtlar, hızlı bir erimeyle karşı kaşıya kalmışlar, ülkedeki mezhep çatışmaları ve isyanların verdiği ağır buhranlar neticesinde güçlerini önemli ölçüde kaybetmişlerdi.¹¹ Bu ve benzeri nedenlerle Murabıtların uyguladığı

⁶ Hitti, *age.*, c. 3, s. 858-359.

⁷ Berberiler hakkında geniş bilgi için bkz.: Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA.*, İstanbul 1992, c. 5, s. 478-483.

⁸ Geniş bilgi için bkz.: Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc.: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, 2. Baskı, s. 169-175; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA.*, İstanbul 1995, c. 11, s. 215.

⁹ Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muavahhidler Kuruluş Dönemi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2001, s. 31-32.

¹⁰ Hitti, *age.*, c. 3, s. 864.

¹¹ Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 43-44. Murabıtların çöküş sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Ali Muhammed es-Sallabî, *Devletü'l-murâbitin*, Mektebetü Hasen el-Asriyye, Bey-

politikalara karşı arka arkaya birçok isyan oldu. Bunların en önemlisi, İbn Tûmert (471-525/1078-1130) tarafından 515/1121'de başlatılan ayaklanmadır.¹²

2. Murabıtlar Devletinin Yıkılışı: İbn Tûmert'in İsyanı

O dönemlerde gençlik çağını süren İbn Tûmert, ilim tahsili için Bağdat'a gitmiş,¹³ orada Eş'ârî akidesini öğrenmişti. Üç yıl İmam Gazzâlî'nin ders halkasına devam etmiş olan¹⁴ İbn Tûmert, tahsilini tamamlayınca memleketi Mağrib'e dönerek hâkim anlayışla mücadeleye girişmişti. Murabıt Devleti ulemasının furu-i fıkha dair tahlillerine karşı, hadisin değerinin altını çizmeye başladı. O, hadisle teyit edilmeyen her türlü vergilere ve gayr-i meşru uygulamalara son verilmesine dair ateşli vaazlar irat etmeye başladı.¹⁵ İbn Tûmert, Kur'an ve Sünneti temel alıyordu.¹⁶ O, Murabıt Devleti yetkililerinin huzurunda bile hükümetin yanlış icraatlarını ve özellikle dinî anlayıştaki hatalarını tenkit ediyordu.¹⁷ Mâlikî fukehanın furuatından ziyade, Kitap, Sünnet ve sahabe icmanı esas alan bir çeşit selefi bir cereyanı temsil ediyordu.

İbn Tûmert, Murabıtların aksine İmam Gazzâlî'nin fikirlerini benimsiyor ve yaymaya çalışıyordu.¹⁸ İbn Tûmert'in mücadeleleri, de-

rut 2012, s. 92-100.

¹² M. Necmettin Bardakçı, *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 13-14.

¹³ Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 34-35; İbn Tûmert'in ilim tahsili hakkında geniş bilgi için bkz.: İ'nân, *age.*, c. 1, s. 160-164.

¹⁴ İbn Kattan, *age.*, s. 72-73; İbn Tûmert'in Gazzâlî ile görüşüp görüşmediği ile ilgili olarak bkz.: Adıgüzel, *age.*, s. 39; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, trc.: İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1986, c. 5, s. 358; İbn Tûmert'in eğitimi hakkında bkz.: İbrîsam Mer'i Halefallah, *el-Alâkât beyne'l-hilafeti'l-muvahhidîyye ve'l-meşrikü'l-İslâmî: (524-936 / 1130-1529)*, Dârü'l-Maârif, Kahire 1985/1405, s. 47-54.

¹⁵ Kuruluş yıllarında sade bir hayat yaşayan ve cihada büyük önem veren kabile reisleri, Yusuf b. Tâşfîn'in vefatından sonra Endülüs'ten etkilenip, saraylar ve köşkler yaptırarak lüks bir hayat tarzını benimsemiş ve cihad ruhunu kaybetmişlerdir. Mağrip ve Endülüs'te Murabıtlar tarafından sağlanan istikrar ve bir ölçüde maddî refah İbn Tûmert'in isyanına kadar devam etmiştir. Yusuf b. Tâşfîn, sadece şer'î vergilerle yetinerek önceden alınmakta olan diğer vergileri kaldırmaya devlet ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle gelmiş, bunun üzerine cihad yükünü paylaşım için yeni vergiler koymuştur. Dünyanın en zengin Yahudilerinden olan Lucena Yahudilerinden cizye dışında da vergi almıştır. Ali b. Yusuf, alınıp satılan her mal üzerine vergi koyarak vergi kapsamını genişletmiştir. Yiğit, *agm.*, s. 155.

¹⁶ Hasen el-Emin, *Devletü'l-muvahhidîne'l-islamiyye mevâdiu'l-uhrâ*, Dârü'z-Zehra, Beyrut 1981, s. 63-64.

¹⁷ İ'nân, *age.*, c. 1, s. 157.

¹⁸ Algül, *age.*, s. 501-502. Adıgüzel, *age.*, s. 33.

vamlı sürgünle neticeleniyordu. Sonunda öğrencileri ve mensupları ile birlikte Mağrib'e doğru yola çıkıp, Tilimsân ve Emlîl'den sonra Fas'a ulaştılar. İbn Tûmert, Fas şehrinde usûlü'd-dîn üzerine Eş'ârî mezhebine göre ders vermeye başladı. Fakat aynı günlerde fakihlerle münazarada bulunan İbn Tûmert, aklî ilimler alanında onlara üstünlük sağlayınca, fakihler valiye başvurular ve onu şehirden uzaklaştırdılar. İbn Tûmert, Murâbitların merkezi Merakeş'e gitti; burada da Eş'ârî düşüncesini yaymaya ve yanlış gördüğü hususlarla mücadele etmeye başladı.¹⁹ Ancak sert hareketleri Emîr Ali b. Yusuf b. Tâşfîn ile arasının açılmasına ve Ağmat'a sürülmesine sebep oldu.²⁰ Ağmat'tan kendi kabilesinin yaşadığı bölgeye ulaşıp bir süre kaldıktan sonra Tinmellel şehrine gitti.²¹

O zamana kadar, bir lider yahut siyasî otoriteye karşı bir isyancı gibi görülmeyip sadece dinî görevlerini yerine getiren bir insan olarak kabul edilen İbn Tûmert'in hayatında yeni bir devre başlamış oldu. Tinmellel'de "emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker" faaliyetlerine devam etti; Ali b. Yusuf b. Tâşfîn'in Merakeş'e dönme davetini reddederek Murâbitlara karşı açık bir isyan hareketi başlattı. Burada, fikirlerini benimseyen Hezerce kabilesinin reisi İsmâil İcîc'in şahsında kuvvetli bir destek buldu. Giderek düşünceleri benimsendi ve etrafında toplanan cemaat büyüdü.²² Her kabileden bir kişinin katılımıyla oluşan elli kişilik bir istişare heyeti kurdu.²³ İbn Tûmert'in Eş'ârîlik, Mutezile, Zâhirîlik ve Şiilik gibi mezheplerden ve bunlara ilaveten felsefeden de yararlanarak geliştirdiği düşünceleri,²⁴ sahradaki bedeviler ile Becâye ve Melâle gibi bazı şehirlerdeki halk arasında benimsendi. Onun şahsi gayretiyle kurulan ve güçlü bir hiyerarşiye sahip olan teşkilatı kısa sürede bölgede söz sahibi olmaya başladı.²⁵

İbn Tûmert 1123 yılında müntesiplerine Murâbitlara karşı silahlı mücadeleye girişmeleri talimatını verdi. Böylece, o zamana kadar

¹⁹ Abdulvahid el-Merâkeşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-mağrib*, tahk.: Muhammed Saîd el-Iryân, Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslami, Kahire 1963, c. 3, s. 254-255; Hasan İbrahim Hasan, *age.*, c. 5, s. 361; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Devletü'l-muvahhidîn*, Dâru'l-Bayrak, Beyrut 1988, s. 26-28.

²⁰ Eşbah, *age.*, c. 1, s. 198. İ'nân, *age.*, c. 1, s. 172.

²¹ Halefallah, *age.*, s. 76.

²² Aytekin, Arif, "İbn Tûmert", *DİA.*, İstanbul 1999, c. 20, s. 426.

²³ Brockelmann, *age.*, s. 174.

²⁴ Adigüzel, *age.*, s. 40; Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 453-454.

²⁵ Bardakçı, *age.*, s. 14-15; Adigüzel, *age.*, s. 34.

fikir planında kalan mücadelesini, silahlı çatışmaya dönüştürmüş oluyordu.²⁶ Bu mücadelenin daha başlarında İbn Tûmert öldü. İbn Tûmert'in ölümünden sonra hareketin başına talebesi Abdülmümin b. Ali²⁷ geçti. Abdülmümin de mücadelesini sürdürmekte kararlıydı.²⁸ Abdülmümin, onun ölümünü iki yıl gizli tutarak mücadeleyi devam ettirdi.²⁹ Abdülmümin b. Ali, takip eden on yıl zarfında Murabıtları, ardı ardına mağlup etti.³⁰ Murabıtları ortadan kaldıran Muvahhidler, kudretlerinin en yüksek noktasına Ebu Yakup Yusuf (1163-1184) ve onun oğlu Yakup el-Mansur (1184-1199) döneminde ulaştılar.³¹

Abdurrahman b. Yusuf el-Licâi, Muvahhidlerin Kuzey Afrika'da siyasi istikrarı sağladığı ve ilim ve kültürde atağa kalktığı bu dönemde yaşamış ve eserlerini telif etmiştir.

3. Murabıtlar Devrinin Tahlili

Murabıtlar, ilmî ve kültürel açıdan büyük bir atılım gerçekleştirememişlerdir. Bu durum, o dönemde hiç ilim ve fikir adamı yetişmediği anlamına gelmemekle birlikte,³² tarihçilerin genellikle kabul

²⁶ el-Merâkeşî, *age.*, c. 3, s. 259-260; Algül, *age.*, s. 502; Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 458.

²⁷ Geniş bilgi için bkz.: Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 41.

²⁸ el-Merâkeşî, *age.*, c. 3, s. 263-264.

²⁹ Özaydın, Abdülkerim, "Abdülmümin el-Kûmî", *DİA.*, İstanbul 1988, c. 1, s. 274; Eşbah, *age.*, c. 1, s. 204; Abdülmümin hakkında geniş bilgi için bkz.: es-Sallâbî, *Devletü'l-muvahhidin*, s. 96-112.

³⁰ Murabıtların yıkılışı ve Muvahhidlerin kuruluş süreci hakkında geniş bilgi için bkz.: Halil İbrahim es-Sâmîrî -Abdulvahid Zünnün Taha-Nâtık Salih Matlub, *Târihu'l-mağribi'l-arabî*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi 2004, s. 338-349; Algül, *age.*, s. 498; Harekât, İbrahim, "Mağrib", *DİA.*, Ankara 2003, c. 27, s. 316.

³¹ Brockelmann, *age.*, s. 174; Hasen el-Emin, *age.*, s. 66.

³² Ali b. Yusuf döneminden itibaren nüfuzlarını iyice arttıran Mâlikî fakihleri mantık, kelam ve felsefe ilimlerine karşı olumsuz bir tavır ortaya koymuşlardır. Kurtuba kadısı İbn Hamdî'nin fetvasıyla Gazzâlî'nin İhyâu ulûmî'd-dîn'i yakıldığı gibi diğer bazı kelam ve felsefe kitapları da yakılmıştır. Bununla birlikte Murabıtlar zamanında büyük âlimler yetişmiştir. Kıraat ilminde Ebu'l-Hasan İbnü'l-Bâziş, oğlu Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş, İbn Azîme el-İşbilî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Makkari ve Ahmed b. Muhammed el-Lahmî ile tefsirde İbn Atrıyye el-Endelüsî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî bunların en önemlileridir. Devrin hadis âlimlerinin başında Endülüslü muhaddislerinin imamı sayılan Ebû Ali es-Sadefî, Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin es-Sebtî, Ebû'l-Velid İbnü'd-Debbâğ, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Kâdî İyâz, Abdullah b. Ali er-Ruşâtî, Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Ömer et-Temîmî ve İbnü's-Sakr el-Hazrecî gelmektedir. Murabıtlar hukuk alanında Mâlikî fikhının mutlak anlamda hâkim olduğu, fakihlerin de sistemde yer aldığı bir düzen kurmuştur. Ebu'l-Velid el-Bâcî, Muhammed b. Ahmed el-Ceyyânî, İbn Rüşd el-Ced, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî fıkıh ve usul-i fıkıh alanında temayüz eden âlimlerdendir. Fakihlerin olumsuz tutumuna rağmen bu dönemde

ettiği bir husustur. Murabıtlar, Mâlikî mezhebine taassup derecesinde bağlı idiler. Bu taassubiyet, farklı düşüncelere hoşgörü ile bakmalarını imkânsız kılıyordu. Örneğin, İmam Gazzâlî'nin eserlerinin Mâlikî mezhebinin fikirlerine aykırı görüşler ihtiva ettiği iddiasıyla toplatılması ve yakılması, bu tavrın bir şahididir. Özellikle kelim, tasavvuf ve felsefeye hiç tahammül gösterilmiyordu.³³ Bu alanlarda çalışanlar veya görüş beyan edenler, hemen zındıklıkla veya Râfizîlikle suçlanıyor, çeşitli cezalar ve sürgünlere maruz bırakılıyordu. Böyle bir ortamda ilmî ve kültürel bir atılımın gerçekleşemeyeceği izahıta varestedir.³⁴

Endülüs'ün fethinden İbn Tûmert'in yaşadığı döneme kadar geçen yaklaşık dört yüzyıllık süreçte, Mâlikîliğin dışındaki Sünni mezheplerle, Mutezile, Şia, tasavvuf, kelim ve felsefeye karşı genellikle olumsuz bir tavır sergilenmiştir. Tasavvuf, felsefe ve kelamla³⁵ meşgul olanlar, devlet idaresinde güçlü bir nüfuza sahip Malikî fakihlerin baskısını omuzlarında hissediyordu. Fakihlerin tazyikiyle, bazıları takibata alınarak susturulmuş, bazıları da, isyan ve kargaşa dönemlerinde öldürülmüştür. Bir kısmı da ilim tahsil etmek ya da hacca gitmek bahanesiyle ülkeyi terk ederek canını kurtarabilmiştir.³⁶

4. Muvahhidler Devleti ve Dönemin Tahlili

Muvahhidlerin, siyasi iktidarı ele geçirerek Murabıtlar Devleti'ni ortadan kaldırmaları, fikir ve ilim adamları üzerindeki baskıyı kal-

Ebü Abdullah Muhammed b. Halef el-İlbîrî ve Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman es-Sarakustî gibi kelamcılar ve İbnü'l-Arif, yakın dostu İbn Berrecân, İbn Kâsî gibi sûfîler yetişmiştir. bk.: Yiğit, *age.*, s. 154. Murabıtlar döneminde yetişen ilim adamlarından bazıları şunlardır: İbn Bisam (ö. 542/1147), Ebu Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Hicârî, Ebul'l-Kasım b. Abdulmelik (ö. 578/1182), Ebu'l-Hasen b. Adhî (ö. 539/1144), Ebu Cafer Ahmed b. Abdulmelik, Ebu Bekir b. Kuzman, Ebu Ali es-Sadefî, Ebu Bekir b. el-Arabî, Tuleytulalı Ali b. Abdurrahman, Ümeyye b. Abdulaziz. bk.: Algül, *age.*, s. 500. Murabıtlar devri ilim adamları için bk.: es-Sallabî, *Devletü'l-murâbitîn*, s. 232-248.

³³ Dönemin yöneticileri ile sûfîler arasındaki ilişkiler hakkında bkz.: Abdullatif Dendeş İsmet, *el-Endülüs fi nihayeti'l-murabitin ve müstehilli'l-muvahhidin*, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1988, s. 49-100.

³⁴ Adıgüzel, *age.*, s. 31-32; Murabıtlar Devletinde fikri kareketlilik hakkında bk.: İ'nân, *age.*, c. 1, s. 438-454.

³⁵ Hicri VI. asır Mağrip'te kelim ilminin durumu hakkında geniş bilgi için bkz.: Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 486-487; İsmet, *age.*, s. 400-403.

³⁶ Bardakçı, *age.*, s. 15; İsmet, *age.*, s. 65-67; Fierro, Maribel, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", trc.: Semih Ceyhan, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy: 2, 2009, s. 331.

dırdı. O zamana kadar baskı altında kalan kelim, tasavvuf ve felsefe, neşv ü nema bulacağı bir vasata sahip oldu.³⁷ Başta Muvahhidlerin kurucu önderi İbn Tûmert, aklî ilimleri geliştirmeyi kendine gaye edinmişti.³⁸

İbn Tûmert, halkın karşısına, Murabıtlar devrinde eserleri yakılan İmam Gazzâlî'nin düşünceleriyle çıkmıştı.³⁹ O, Murabıtların reddettiği tasavvufî düşüncenin, açıkça tartışılmasını sağlamıştı. Böylece o, bir taraftan tasavvufî düşüncenin önünü açarken diğer taraftan da felsefî düşüncenin gelişmesine zemin hazırlamıştı.⁴⁰

İbn Tûmert'in talebeleri, onun fikirleri doğrultusunda inşa ettikleri devlet yönetimini, devrin ileri gelen ilim ve fikir adamlarının görüşleriyle zenginleştiriyorlardı. Kelam bu devirde Mağrip'te altın çağını yaşıyordu. Eş'ârî kelamı, önemli ilim merkezlerinde tartışılmaya başlanmıştı. İbn Tûmert'in kaleme aldığı eserlerde ortaya koyduğu akaid, temelde Eş'ârî kelamına dayanmaktaydı.⁴¹ Ondandan sonra gelen hükümdarlar, hâkim oldukları her yerde, İbn Tûmert'in eseri *el-Mürşide*'nin okunup öğrenilmesini zorunlu kılmışlardı.⁴²

İbn Tûmert'ten sonra Muvahhidlerin başına geçen Abdülmümin b. Ali, ilme, âlime ve bilhassa farklı görüşlere gereken önemi vermişti.⁴³ Onun devrinde, çeşitli ilim dallarında ilerlemeler olmuş, edebiyata ilgi artmış, Merakeş'te birçok mektep-medrese açılmış,⁴⁴ ders programlarında değişiklikler yapılmıştı.⁴⁵ Abdülmümin b. Ali'den sonra hü-

³⁷ Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 453.

³⁸ İbn Tûmert'in düşünce sistemi hakkında geniş bilgi için bkz.: Cullab, Hasan, *ed-Devletü'l-muvahhidîyye*, Menşuratü'l-Camia, Erbil 1983, s. 26-34; es-Sallâbi, *Devletü'l-muvahhidîn*, s. 37-38.

³⁹ Adıgüzel, *age.*, s. 39.

⁴⁰ Bardakçı, *age.*, s. 15-16. Muvahhidler devrinde sûfilerin durumu hakkında bkz.: İsmet, *age.*, s. 288-291; Fierro, *agm.*, s. 327-359.

⁴¹ Hasen Ali Hasen, *age.*, s. 454.

⁴² Abdülmümin tarafından başlatılan bir uygulamayla, Muvahhid çatısı altında toplanan her Müslüman erkeğin İbn Tûmert'in akideye dair risâlelerindeki görüşleri öğrenmesi zorunluluğu getirilmişti. Bu eğitim dışında camilerde ve medreselerde farklı bilim dallarında Arapça olarak daha üst seviyede öğretim yapılıyordu. Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler", *DİA.*, İstanbul 2006, c. 31, s. 411; Muhammed el-Menûni, *el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn alâ ahdi'l-muvahhidîn*, Ofis 2. bs., Matbuatu Dârü'l-Magrib li't-Te'lif ve't-terceme ve'n-Neşr, Rabat 1977/1397, (Silsiletü't-tarih; 6 Titvan: Ma'hadu Mevla el-Hasan, 1950/1369'un ofseti), s. 27-28.

⁴³ el-Merâkeşi, *age.*, c. 3, s. 269-270.

⁴⁴ Muvahhidler devri eğitim öğretim hakkında bkz.: el-Menûni, *age.*, s. 23-27.

⁴⁵ Algül, *age.*, s. 502. Eşbah, *age.*, c. 2, s. 50-51. Kelam ve felsefenin Muvahhidler devrindeki gelişimi için bkz.: Yusuf Ali b. İbrahim el-Arimî, *el-Hayatu'l-ilmîyye fi'l-endülüs fi*

kümdar olan Ebu Yakub Yusuf da, selefleri gibi, ilme ve tefekküre değer vermiş; âlim, şair ve sanatçıları himaye etmiştir. Tarihçiler, Ebu Yakub Yusuf hakkında, “Âlim olduğu için ilmi, zâhid olduğu için de dini himaye etmiş ve yüceltmeye çalışmıştır.” demektedirler.⁴⁶

Muvahhidler döneminde, dinî ve felsefî düşünce alanında birçok yenilik meydana gelmiştir. İbn Tûmert'in başlattığı, Kur'an ve Sünnete dayalı içtihad anlayışı, eski anlayışların, zor da olsa, bırakılıp ilim adamlarının yeni açılımlar getirmesine zemin hazırlamıştır.⁴⁷ Muvahhidler döneminde tefsir ve kıraat başta olmak üzere, ilme büyük önem verilmiştir. Harâllî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. İmrân el-Mezdagî ve Ebu'l-Abbas Ahmed b. Fertût es-Sülemî ile Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî, tefsir; Ebu Bekir Yahyâ b. Muhammed el-İşbîlî ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Belensî gibi Endülüs kökenli âlimler ise kıraat ilminin gelişmesine önemli katkıda bulundular. İbn Tûmert'in Kur'an ve Sünnet'e dönüş çağrısı yapmasının bir sonucu olarak Muvahhid yöneticileri, Endülüslü muhaddislerin Mağrib'e gelmesini teşvik edip, hadis çalışmalarının canlanmasını sağladılar. İbn Dihye el-Kelbî, İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî ve Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Murâdî el-Fâsî gibi hadis âlimleri yetişti.

İbn Tûmert'in fikhî hükümlerin doğrudan Kur'an ve Sünnet'ten çıkarılmasına dair görüşleri, Me'mûn dönemine kadar halifeler tarafından devlet politikası olarak takip edildi. Bu politika uyarınca, Muvahhidler Devleti hükümdarları Abdülmümin ve Mansûr devirlerinde, Kur'an ve Sünnet'ten uzaklaştıkları gerekçesiyle, Mâlikî fakihlerinin fûrûa dair eserlerinin yakılması için emir-nâmeler çıkarıldı. Fıkıhta Zâhîrîliğin yöntemi tercih edildi ve bu alanda Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Belensî el-Fâsî, Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Fâsî, İbn Dihye el-Kelbî gibi fakihler yetişti. Ancak Muvahhidlerin fûrû meselesindeki politikasına rağmen, Mağrip ve özellikle Endülüs'te Mâlikîlik varlığını korudu.

asri'l-muvahhidin, Mektebetü'l-Melik Abdulazizi'l-Âmme, Riyad 1995, s. 252-269; el-Menûnî, *age.*, s. 97-102.

⁴⁶ Muvahhidlerin siyasi, ilmi ve sosyal alanda en parlak devri hükümdar zamanında yaşanmıştır. Hikmet Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1955, s. 137; Muvahhidler Devleti hükümdarlarının ilmi teşvik edişleri için bkz.: el-Arînî, *age.*, s. 43-49.

⁴⁷ Bardakçı, *age.*, s. 30.

Kelam ilmi alanında da bir canlanma oldu; Eş'ârîliğin ve kısmen Mu'tezile'nin görüşleri, daha rahat tartışılır hâle geldi ve yayıldı. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Endelüsî, Ebû Amr Osman b. Abdullah el-Kaysî, İbnü'l-Kettânî Muhammed b. Abdülkerîm el-Fendlâvî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdüssamed el-Fâsî hem fıkıh usulünde hem kelam alanında temayüz etti.⁴⁸

Muvahhidler döneminde felsefe de yöneticilerin himayesine mazhar olan ilim dallarındandı. Dönemin tefekkür ve düşünce alanında ulaştığı en yüksek seviye, felsefede gerçekleşmiştir.⁴⁹ Ünlü tabiplerden İbn Zühr ile İbn Bâce, bu devirde yetişmişlerdir. İslam felsefesinin son büyük temsilcilerinden İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün, en değerli çalışmalarını Muvahhid sarayında vermeleri, tesadüf değildir.⁵⁰ Batı İslam âleminin filozoflarından, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd, Muvahhid hükümdarı Ebu Yakub Yusuf devrinde saraya davet edilmişlerdi.⁵¹ Bu iki filozof, saraya doktor sıfatıyla iş görmeleri için kabul edilmişlerdi. İbn Tufeyl, şöhretini, Arap edebiyatında ilk defa kaleme alınan felsefi romanı ile elde etmişti. Sadece bu eserin mevcudiyeti bile, Muvahhidler döneminde felsefe ve tasavvufun inkişafına delil olabilir. İbn Rüşd ise, on iki yıl Kurtuba kadılığı yaptıktan sonra,⁵² saraya çağrılmıştı. Onun şöhretinin esas kaynağı ise, bizzat halifenin teşvikiyle, Aristo'nun eserleri üzerine yaptığı izahlardır. O, bu izahlarıyla Yunan Felsefesini, sadece Müslüman âlemine değil Hıristiyan dünyasına da takdim etmiş oluyordu.⁵³

5. Muvahhidler Devrinde Tasavvuf

Bu dönemde tasavvuf, bir kısım fukahanın karşı çıkmasına rağmen, etkisini güçlü biçimde hissettirdi. Medyeniyye tarikatının ku-

⁴⁸ Özdemir, *agm.*, s. 411.

⁴⁹ Felsefedeki gelişme hakkında bkz.: İsmet, *age.*, s. 407-416.

⁵⁰ Muvahhidler devrinde İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün hüsn-i kabulü hakkında bkz.: el-Merâkeşî, *age.*, c. 3, s. 311-316.

⁵¹ Kutluer, İlhan, "İbn Tufeyl", *DİA.*, İstanbul 1999, c. 20, s. 419.

⁵² Karlığa, H. Bekir, "İbn Rüşd", *DİA.*, İstanbul 1999, c. 20, s. 258.

⁵³ Brockelmann, *age.*, s. 173-174. Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde genelde Felsefe'ye bakış ve özelden İbn Tufeyl ve İbn Rüşd hakkında geniş bilgi için bk.: Abdulhamid Huseyin Ahmed es-Sâmirâî, *Tarihü hadâratu'l-mağribi ve'l-endülüsî fi ahdi'l-murâbitin ve'l-muvahhidin*, Dâru Şümûi's-Sekâfeti, Bingazi 2002, s. 92-100.

rucusu Ebû Medyen ile tasavvufun Kuzey Afrika'daki en büyük temsilcilerinden biri ve Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî'nin şeyhi olan Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî halifelerden ilgi ve saygı gördü.⁵⁴ İbn Meserre'nin başlattığı tasavvuf felsefesi, İbnü'l-Arif, İbn Berrecân, Ebu Bekir Mayurkî ve İbn Kasî ile devam etmiş, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile varabileceği en yüksek noktaya ulaşmış, çağdaşı İbn Sebîn tarafından da desteklenmiştir.⁵⁵ Bu sayılan sûfîlerden biri de, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî'dir ki, döneminin fikrî ve felsefi ortamına uygun geniş ufuklu bir sûfidir. O eserlerinde, hem itikadi felsefi konuları değerlendirmiş, hem dinî tasavvufî alanda derinlemesine yorumlar yapmıştır. Eş'ârî kelamının derli toplu bir özetini yazdığı *Kutbü'l-ârifîn* adlı eserinde ortaya koymuş ve bu akaidin tasavvufî düşünceye uygulanışını da örnekleyerek izah etmiştir.

Bu dönemde yetişen âlimlerden bazılarının isimleri şunlardır: Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahim (ö. 567/1171), Ebu Bekir Muhammed b. Hayr (ö. 575/1179), Ebu İshak İbrahim b. el-Hacc (ö. 579/1183), Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah b. Yahya (ö.586/1190), Ali b. Atik b. Ahmed (ö. 598/1202), Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Cubeyr (ö. 614/1217), Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 627/1230), Ebu'r-Rebi' Süleyman b. Musa (ö. 634/1236), Ebu'l-Hasen Ali b. Câbir ed-Debbâc (ö. 646/1248), Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Ensari (663/1265).⁵⁶

B. Licâî'nin Hayatı

Asıl adı Abdurrahman olan Licâî, Yusuf b. Abdurrahman'ın oğludur.⁵⁷ Licâî, "Ebu'l-Kâsım" künyesiyle tanınır. Nisbesi ise el-Licâî'dir. Licâyeye adlı bir dağa nispetle bu künyeye anılmıştır. Licâyeye dağı, Mağrib'in kuzeyinde yer alır. Licâî, Muvahhidler Devleti'nin ilk

⁵⁴ Özdemir, *agm.*, s. 411.

⁵⁵ Bardakçı, *age.*, s. 30. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin irfânî mirası için bk.: Öztürk, Esmâ, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Tasavvufî İrfânî Gelenek: Ahmed Avni Konuk Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s.28-34.

⁵⁶ Algül, *age.*, s. 506. Muvahhidler dönemi fikrî gelişme hakkında bk.: İnan, *age.*, c. 2, s. 644-711.

⁵⁷ Muhammed ed-Dibâcî, "Mukaddime", *Kutbü'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*, Dârü Sâdır, Beyrut 2001, s. 13.

döneminde yaşamış ve Halife Ya'kûb el-Mansûr zamanında, hicri 599 yılından sonra vefat etmiştir.⁵⁸

Nisbesi bazı kaynaklarda el-Bicâi olarak geçerse de⁵⁹ bu bilgi yanlıştır. Bicâye, o dönemde meşhur bir şehir merkezidir. Ancak Licâi, Bicâye'ye değil, Licâye adlı bölgeye mensuptur.

Licâi'nin doğum tarihi tespit edilemediği gibi, vefat tarihi de tam olarak bilinmemektedir. Hicri 599 tarihinde, *Kutbü'l-'ârifin* adlı kitabına ferağ kaydı koyması vefatının, bu tarihten sonra olduğuna delildir.

Licâi'nin eserlerinden, iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Kanaatimizce o, zâhirî ilimleri tedris ettikten sonra manevi ilimleri de tahsil etmiştir. Eserlerinde yer yer zâhir âlimlerinin görüşlerini serdederek onları eleştirir. Onları yanıltmış olmakla suçlar. Örneğin, Hz. Eyyûb'un Allah'a ilticasını müfessirlerin yanlış yorumladığını söyler ve kendisi mezkûr ayete farklı bir yorum getirir.⁶⁰ Aynı şekilde kelâmi mevzuları da derinlemesine tartışır. *Kutbü'l-'ârifin* adlı kitabının üç

⁵⁸ Licâi nisbesine mensup bir âlim daha vardır. Bu âlim ise, Abdurrahman b. Süleyman b. Ebî er-Rebî' el-Licâi'dir. Bu zat hakkında geniş bilgi için bkz.: Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifine terâcimü musannifi'l-kütübü'l-arabiyyi*, Dâru İhyâi't-Türâs, Dimeşk 1376/1957, c. 5, s. 139-140; Abdurrahman b. Süleyman için ayrıca bkz.: Ahmed Baba b. Ahmed, *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-dibâc*, haz.: Abdulhamid Abdullah, Daru'l-Kâtib., 2. Baskı Trablus 2000, s. 248; el-Abbas b. İbrahim es-Semlâli, *el-İlâm bimen halle merakeş ve aġmâtü mine'l-a'lâm*, haz.: Abdulvahab b. Mansur, el-Matbaatü'l-Mülkiyye, Rabat 1423/1993, 2. Baskı, c. 8, s. 102-103; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasen İbnü'l-Harîb, *Şerefü't-tâlib fi esne'l-metâlib*, haz.: Abdulaziz Saġirduhan, Mektebetü'r-Rüşd, Riyat 1424/2003, s. 30; Ebu Zeyd Abdurrahman b. Süleyman el-Licâi, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hasen b. Alî el-Kustantîni (İbn Kunfuz)'un hocalarından biridir. bkz.: Şükrü Özen, "İbn Kunfuz", *DİA.*, İstanbul 1999, c. 20, s. 143; İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî ise Ebu Zeyd'in hocasıdır. bkz.: İhsan Fazlıoġlu, "İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî", *DİA.*, İstanbul 1999, c. 20, s. 530. Hicri 773 yılında vefat etmiş olan bu zat ile Abdurrahman b. Yusuf el-Licâi zaman zaman karıştırılmıştır. İki şahsın isminin Abdurrahman olması ve Licâi nisbesiyle anılmaları bu karışıklığın temel nedeni olmuştur. Abdurrahman b. Süleyman'a ait olan el-Maksadü'l-esnâ fi'l-mehdiyyi'l-eknâ adlı eser, Abdurrahman b. Yusuf'a nispet edilmiştir. Bu karışıklık, ilk olarak el-Yüsi (ö: h. 1102)'nin *el-Muhadarât* adlı eserinde karşımıza çıkar. el-Hasen el-Yüsi, *el-Muhadarâtü fi'l-edebi ve'l-lügat*, tahk.: Muhammed Haccî- Ahmed eş-Şerkâvi İkbâl, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 2006, 2. Baskı, s. 268. Abdurrahman b. Süleyman'ın künyesi Ebu Zeyd'dir. Bu karışıklığın bir sonucu olarak Ebu Zeyd künyesinin Licâi'nin bir künyesi olduğu da sanılmıştır. Bazı yazma nüshalarda Licâi'ye Ebu Zeyd künyesi verilmiştir. Örneğin, Rabat Umum El Yazma Eserler Kütüphanesi D 1186 arşiv numarasında kayıtlı *Şemsü'l-kulüb'ta* "Ebu Zeyd" künyesi mevcuttur. *Şemsü'l-kulüb*, s. 48.

⁵⁹ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, Beyrut 2002, 15. Baskı, c. 3, s. 342; Kehhâle, *age.*, c. 5, s. 200; Ayrıca *Kutbü'l-'ârifin*'in Erzurum İl Halk Kütüphanesindeki nüshasında da el-Bicâi olarak kaydedilmiştir.

⁶⁰ Yusuf b. Abdurrahman el-Licâi, *Kutbü'l-'ârifin fi'l-'akâidi ve't-tasavvuf*, tahk.: Muhammed ed-Dibâci, Dâru Sâdir, Beyrut 2001, s. 114, 123.

kısımından ilki akaide aittir ki bu bölümde Eş'ârî kelam anlayışını net ve detaylı bir biçimde izah etmiştir.⁶¹ Bu açıklamalarından, onun, döneminde talimi yapılan tefsir, fıkıh, kelam hadis vb. dinî ilimleri tahsil etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Licâî, İmam Gazzâlî'nin eserlerine vakıftır. Tasavvufî düşüncesinin şekillenmesinde Gazzâlî'den etkilenmiş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Licâî, eserinde İmam Gazzâlî'nin adını açıkça zikrederek, onunla aynı görüşte olduğunu ifade eder. Örneğin, “İnsanoğlunun kalbi Rahmanın iki parmağı arasındadır.”⁶² hadisini açıklarken, “parmak” ifadesinin “melekler” olarak anlaşılması gerektiğini söyler. Bu hususta Gazzâlî'nin de aynı görüşte olduğunu ifade eder. Şöyle der:

“Hadiste geçen “parmaklar” kelimesiyle kalbin sağındaki meleğe, solundaki şeytana işaret edilmiş olması, uzak bir ihtimal değildir. Kalbin iki güçten birinin iddiasına yönelmesiyle, kudret ve egemenliğin kime ait olduğunun işareti açığa çıkar. Ne var ki, hadiste bu husus, melek yerine Rahman'a nispet edilmiştir. Ebu Hâmid el-Gazzâlî bu hususa işaret etmiştir.”⁶³

Licâî'nin eserleri, kendisinden çok sonra bile, ellerde dolaşmakta ve okunmaktadır. Bunu, Yûsî'nin verdiği malumattan anlıyoruz ki, Yûsî (ö: h.1102), Licâî'den yaklaşık beş asır sonra yaşamıştır. Bu iddiamızın ikinci delili ise, *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd* adlı eserinde Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö: h.1224)'in, Licâî'nin *Kutbü'l-ârifîn* adlı eserinden nakillerde bulunmasıdır.⁶⁴ Vefatından altı asır sonra kaleme alınan bir eserde, Licâî'nin eserinden nakillerde bulunulması, Licâî'nin ve eserinin, ehl-i ilim arasında maruf ve mevcut olduğunu göstermektedir.

Türbesi hakkında elimizdeki yegâne bilgi ise Yûsî'nin verdiği bilgilerdir. O, Abdurrahman el-Licâî'nin türbesini ziyaret amacıyla yaptığı uzun yürüyüşten sonra Licâyeye Dağı'na çıktığını anlatır. Yine onun anlatımından anladığımızı göre türbenin temizlik ve bakımını

⁶¹ *Kutbü'l-ârifîn*, s. 43-64.

⁶² Müslim b. Haccac Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahih*, tahk.: Muhammed Fuad Abdullbaki, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, Kader, 17.

⁶³ *Kutbü'l-ârifîn*, s. 92.

⁶⁴ Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Abbas, *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, tahk.: Ahmed b. Abdullah el-Kuraşi, Beyrut 1423, 2. Baskı, c. 4, s. 246.

yapan bir türbedar da bulunmaktadır. Bu türbedarın, Licâî'nin torunlarından birisi olduğunu da Yûsî'nin kitabından öğreniyoruz.⁶⁵

C. Licâî'nin Eserleri

Kütüphanelerde Licâî'ye ait beş eser olduğunu tespit ettik. Bunlardan başka Licâî'ye ait olmadığı hâlde ona nispet edilen bir eser daha vardır. Şimdi bu eserleri tanıyalım:

1. Kutbü'l-Ârifin

Bu eseri bu makalede genişçe tanıtaçağımızdan burada tafsilata girmiyoruz.

2. Şemsü'l-Kulûb

Licâî'ye ait olan bir diğer eser ise, *Şemsü'l-Kulûb* adlı eserdir. Eserin ismi, yazma nüshaların ikisinde, "*Şemsü'l-kulûb ve Mu'âmelâtü'l-muhibbi me'a'l-mahbûb*"dur. Eserin ismi, diğer nüshalarda kaydedilmemiştir.⁶⁶ Bununla birlikte müellif, eserinden, ziyade kısmı söylemeden, *Şemsü'l-Kulûb* olarak bahseder.⁶⁷

Eser, tasavvufî makamları ele almak üzere kaleme alınmıştır. Bunu, eserin bablarının isimlerinden anlamak mümkündür. Eser 31 baba ayrılmıştır. Bu bablardan bazıları şunlardır: Marifet, Tövbe, Kanaat, Vera', Zühd, Muhasebe-i Nefs vd.

Eserin telif tarihinin, hicri 599 olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut nüshaların ikisinde, bu tarih ferağ kaydı olarak kayıtlıdır. Bir nüshada ise ferağ kaydı, hicri 579 olarak yazılmıştır. Eseri tahkik eden Dîbâcî, bu tarihlerden, h. 599'u tercih etmiştir.⁶⁸

Eseri önemli kılan hususların başında, eserin, sûfîlerin düşüncele-

⁶⁵ el-Hasen el-Yûsî, *age.*, s. 268.

⁶⁶ ed-Dîbâcî, Muhammed, "Mukaddime", *Kitabü şemsü'l-kulûb*, Dâru Sâdır, Beyrut 2012, s. 29.

⁶⁷ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî, *Şemsü'l-kulûb*, tahk.: Muhammed ed-Dîbâcî, Dâru Sâdır, Beyrut 2012, s. 63.

⁶⁸ *ed-Dîbâcî, agm.*, s. 45.

rini meşgul eden temel meseleleri, büyük bir dirayetle ve çok basit izahlarla açıklamış olmasıdır. Anlaşılması zor olan birçok tasavvufî meseleyi, mümkün olduğunca anlaşılabilir bir dille anlatması, müellifin başarısıdır.

Eseri, Muhammed Dîbâcî, 2012 yılında, beş nüshayı karşılaştırarak tahkik etmiş ve yayınlamıştır.⁶⁹

3. Şemâilü'l-Husûs

Licâî'nin, diğer eserlerine nispetle daha küçük bir hacme sahip olan üçüncü eseridir. Müellif bu risaleyi, bazı tasavvufî konuları kısaca özetlemek üzere kaleme almıştır. Eser, irade, zühd, tevekkül, sabır, havf, recâ, şükür, muhabbet, şevk, taharet, yakîn, afv ve istikamet gibi alt başlıklardan oluşur.⁷⁰

Eserin ismi, seçilmişlerin özellikleri anlamına gelmektedir. Licâî, bu risalesinde, havas ehlinin niteliklerini, kısaca, tadat etmek istemiştir. Ele aldığı konuları, genel olarak, avamın, havasın ve havassu'l-havasın mertebeleri olmak üzere, üçlü bir derecelendirmeye tabi tutmuştur.⁷¹

Eseri bizim açımızdan önemli kılan diğer bir husus ise, Licâî'nin bu eserinde *Şemsü'l-kulûb* adlı eserinden bahsetmiş olmasıdır. Mecmuanın 74. varâğında Licâî, “Nefsin hâllerini ve muhasebe-i nefis konusunu *Şemsü'l-kulûb* adlı eserimizde açıklamıştık. Bu sebeple burada muhtasaran ifade ediyoruz.”⁷² demektedir. Bu sözler, hem *Şemâilü'l-husûs* adlı eserin hem de *Şemsü'l-kulûb*'ün Licâî'ye ait olduğunu göstermektedir.

4. Tebsîrü'l-Kulûb

Bu eserin ismi, Zirikli'nin *el-A'lâm*'ında yer almaktadır.⁷³ Bu eser, Kahire Arapça El Yazmaları Enstitüsü, Daru'l-kütüb, Camiu'ş-Şeyh, 14 numarada kayıtlıdır.

⁶⁹ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî, *Kitabü şemsi'l-kulûb*, tahk.: Muhammed ed-Dîbâcî, Dâru Sâdır, Beyrut 2012.

⁷⁰ el-Licâî, *Şemâilü'l-husûs*, Rabat Umum El Yazma Eserler Kütüphanesi, D 1810, vr. 1a.

⁷¹ *Şemâilü'l-husûs*, vr. 66-78.

⁷² *Şemâilü'l-husûs*, vr. 74.

⁷³ ez-Zirikli, *age.*, c. 3, s. 342.

5. Mehaccetü's-Se'âde

Bu eser de yine *el-A'lâm*'da zikredilir.⁷⁴ Eserin iki nüshasını tespit edebildik:

a. Mektebetü'l-İskenderiyye (el-Belediyye), 36/3. numarada kayıtlıdır.

b. St. Petersburg, Doğu Araştırmaları Fakültesi Kütüphanesi, 757-908 numarada kayıtlıdır. Nüsha 14x19 cm ebatlarında 264 varaklı bir mecmua içinde yer alır. Mağribî hatla kaleme alınan mecmuanın 10. Risalesidir. Nüsha mecmuanın 61. varağında başlayıp 82. varağında son bulur.

Eser, tövbe ve tövbenin şartları, dile ve göze hâkim olma, kulağı kötü sözleri dinlemekten men etme, gece ve gündüzü ihya etme, manevi hastalıklar ve kalbin ölümü, vera', zühd, hayâ, sabır, rızâ, şükür, tevekkül, havf, muhabbet, muhasebe-i nefis ve kalplerin örtüleri gibi tasavvufî meselelerin tahlil edildiği başlıklardan oluşur. Bu yönüyle eser, *Şemsü'l-kulub*'ün bir özeti sayılabilir.⁷⁵

Licâî'ye nispet edilen eser:

el-Maksadü'l-esnâ fi'l-mehdi'l-eknâ isimli eser, yanlışlıkla, Licâî'ye nispet edilmiştir. Bu yanlışlığı, ilk olarak el-Hasen el-Yûsî yapmıştır. *el-Muhadarât* adlı eserinde, Licâî'nin türbesini ziyaret ettiğini anlatırken bu eseri Licâî'ye ait bir eser olarak zikreder.⁷⁶ Licâî'nin vefatından yaklaşık beş yüz sene sonra gerçekleştirdiği bu ziyareti esnasında, Licâî'nin torunlarından bir gencin onu misafir ettiğini ve kendisine hürmet gösterdiğini anlatır. Daha sonra bu genç, el-Yûsî'ye iki kitap getirir. Kitapların ilki, *Kutbü'l-ârifîn* diğeri *Şemâilü'l-husûs*'tur. El-Yûsî, bu iki kitabı inceler ve beğenir. Daha sonra o genç üçüncü bir kitap daha getirir ki bu kitabın adı, *el-Maksadü'l-esnâ fi'l-mehdi'l-eknâ*'dır. El-Yûsî bu kitabı inceleyince, kitabın, İbn Tûmert'in bek-

⁷⁴ ez-Zirikli, *age.*, c. 3, s. 342.

⁷⁵ el-Licâî, *Mehaccetü's-seâde*, St. Petersburg, Doğu Araştırmaları Fakültesi Kütüphanesi, 757-908, vr. 61 vd.

⁷⁶ el-Hasen el-Yûsî, *age.*, s. 268.

lenen mehdi olduğunu ispat etmek üzere yazılmış bir eser olduğunu görür. Eseri getiren genç, bu eserin de Licâî'ye ait olduğunu söyler. El-Yûsî ise bu üçüncü eserden hareketle, Licâî'nin, İbn Tûmert'in mehdi olduğuna inanan gruptan olduğuna hükmederek Licâî hakkındaki hüsn-i zannını kaybeder.⁷⁷ Mezkûr eser, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Süleyman el-Licâî (ö. 773 h.)'ye aittir.⁷⁸ Her iki şahsın isminin "Abdurrahman" olması, bununla birlikte aynı memlekete, yani Licâye'ye nispet edilmeleri sonucunda bu eser, şeyh Licâî'ye nispet edilmiş olmalıdır. *Şemsü'l-kulûb*'ü tahkik eden Dîbâcî de, bu eserin Şeyh Licâî'ye ait olmadığını ifade eder.⁷⁹

D. Licâî'nin Kutbü'l-Ârifîn Adlı Eseri

Kutbü'l-ârifîn, Licâî'nin itikadi ve tasavvufî görüşlerini genişçe anlattığı temel eseridir. "Kutbü'l-ârifîn" ifadesi, "âriflerin kutbu" anlamına gelmektedir. Kutub kelimesi lügatte iki farklı manada kullanılmıştır: İlk anlamı, bir şeyin temeli ve özü şeklindedir. Kutubun ikinci anlamı ise, "Kutub Yıldızı"dır. Kutub Yıldızı'nın en önemli özelliği, gökyüzündeki mevkiinin değişmemesi ve ışığının sürekli olmasıdır.⁸⁰ Bu lügavi manalardan hareketle Licâî, eserinin, âriflerin işlerinin temelini izah ettiğini ve bu yola sülûk edeceklerine doğru yolu yanılmaz bir şekilde göstereceğini, onların önlerini aydınlatacağını anlatmak istemiştir, denilebilir.

Eserin ismi, el-Yûsî'nin, *el-Muhadarât* adlı eserinde de bu şekilde geçer.⁸¹ Muhammed b. Et-Tayyib el-Kâdirî (h. 1187) de eseri aynı isimle zikreder.⁸² Licâî'nin bu eserini tahkik eden Muhammed ed-Dîbâcî ise eserin adını, *Kutbü'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*

⁷⁷ el-Hasen el-Yûsî, *age.*, s. 268.

⁷⁸ Kehhâle, *age.*, c. 5, s. 139-140; Abdurrahman b. Süleyman için ayrıca bkz.: Ahmed Baba, *age.*, s. 248.

⁷⁹ *ed-Dibâcî, aqm.*, s. 20-22.

⁸⁰ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Mu'cemu's-s-shâh*, Dâru'l-Ma'rifeti, Beyrut 2008, s. 868; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997, c. 11, s. 212.

⁸¹ el-Hasen el-Yûsî, *age.*, s. 268.

⁸² Muhammed b. Et-Tayyib el-Kâdirî, *Neşri'l-mesânî li ehlil-karnil-hâdî aşera ve's-sânî*, tahk.: Muhammed Haccî- Ahmed Tevfîk, Dâru'l-Mağribi li't-Te'lifi ve't-Tercemeti ve'n-Neşri, Silsiletü't-terâcim (3), Rabat 1397-1977, c. 1, s. 373.

olarak kaydetmiştir.⁸³ Bazı kaynaklarda eserin ismi, *Kutbü'l-‘ârifîn ve makâmâtü'l-‘ebrâri ve'l-asfiyâi ve's-siddikîn* olarak belirtilmiştir.⁸⁴ *Fihrist'in* müellifinin, isimdeki bu ziyadeyi nereden aldığını tespit edemedik. Çünkü *Fihrist'te* sıralanan nüshaların hiçbirisinde kitabın ismi, bu şekilde kaydedilmemiştir. Aynı tespiti, eseri tahkik eden Dîbâcî de yapmaktadır.⁸⁵

Bazı kaynaklar bu eseri, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Maluf es-Se'âlibî el-Cezâirî'ye nispet etseler de, bu tespit hatalıdır.⁸⁶ *Kutbü'l-‘ârifîn* adıyla bir risale daha mevcuttur ki, bu risale, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 1347/5 arşiv numarasına kayıtlı, 11 varaklık bir risaledir. Licâî'nin eseriyle sadece isim benzerliği bulunan bu risalenin müellifi, kayıtlarda, Molla İlahî olarak gösterilmiştir.

1. Kutbü'l-‘Ârifîn'in Nüshaları:

Eserin tespit edebildiğimiz kadarıyla nüshaları ve kütüphanelerdeki kayıtları şu şekildedir:

a. Rabat Umum El Yazma Eserler Kütüphanesi,⁸⁷ D 1658 arşiv numarasına kayıtlı bir mecmuada yer alan nüsha, 196–235 varakları arasındadır. Mecmuada 31 varaklık bir bölüm oluşturan nüshanın her sayfasında 23 satır vardır. Eser, Mağribî hat üzere kaleme alınmıştır. Eserin müstensihî, son sayfada, Mübarek b. İbrahim b. Muhammed b. Yedâr olarak belirtilmiştir. Müstensih, eseri, şeyhi İbrahim b. Muhammed er-Racrâcî için kaleme aldığını söyler. Eserin istinsah tari-

⁸³ ed-Dîbâcî, *ağm.*, s. 3.

⁸⁴ Abdurrahman b. Ebi'l-Haram- Leys b. Sa'd, *Mu'cemü't-târihu't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-‘âlemi*, haz.: Ali Rıza Karabulut- Ahmet Turan Karabulut, Daru'l-‘Akabe, (t.y.), c. 3, s. Kayseri 1702; Evariste Lévi-Provençal, *Fihristü'l-mahtûtâtü'l-arabiyyeti'l-mahfûzeti fi'l-hazâneti'l-‘âmmeti li'l-kütübi ve'l-vesâiki bi'l-mağrib*, Matbaatü'n-Necâhî'l-Cedide- ed-Dâru'l-Beydâ, Rabat 1997-1998, 2. Baskı, c. 1, s. 228.

⁸⁵ ed-Dîbâcî, *ağm.*, s. 23.

⁸⁶ İsmail b. Muhammed el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-arifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musamifin*, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, c. 1, s. 532; a.mlf., *İzahu'l-meknün fi zeyli alâ keşfi'z-zünûn*, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, c. 4, s. 234; Muhammed b. Rızık b. Abdunnasır el-Medenî, *et-Tefsîru ve'l-müfessirün fi garbi efrikayye*, Dâru İbn-i Cevzî, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyyeti, Demmam 2005, c. 1, s. 231. Medeni bu hatalı bilgiyi Kehhâle'nin eserinden aynen aktarmıştır. bkz.: Kehhâle, *ağm.*, c. 5, s. 192.

⁸⁷ Kütüphanenin orijinal adı, Mahtütetü bi'l-Hazâneti'l-‘Âmmeti bi-Rabat'tır.

hi, hicri 1219'dur. Bu nüsha, eseri tahkik eden Dîbâcî'nin esas aldığı nüshadır.⁸⁸

b. Rabat Umum El Yazma Eserler Kütüphanesi, D 2201 arşiv numarasına kayıtlıdır. Bir mecmua içinde bulunan nüsha, 61. varakta başlar ve 161. varakta son bulur. Her sayfada 23 satır vardır. Eser, eski Mağrip hattı ile kaleme alınmıştır. Müstensihin ismi, nüshanın sonunda, Abdulkerim el-Fezkârî olarak kaydedilmiştir. İstinsah tarihi, hicri 1220'dir.⁸⁹

c. Rabat Umum El Yazma Eserler Kütüphanesi, D 293 arşiv numarasına kayıtlıdır. Bu nüsha da, bir mecmua içinde yer alır. Mecmuada yer alan ilk eser, *Kutbü'l-‘ârifin*'dir. Eser, 1. varakta başlar 51. varakta biter. Eserin her sayfasında 19 satır yer alır. İki farklı hat ile yazılmıştır. Birinci hat 36. varağa kadar devam eder. İkinci hat ise, 36. varaktan eserin sonuna kadar devam eder. Bu nüsha da, eski Mağrip hattı ile kaleme alınmıştır. Müstensihin adı, İdris b. Et-Tayyib'dir. İstinsah tarihi yazılmamıştır.⁹⁰

d. Rabat Umum El Yazma Eserler Kütüphanesi, D 1810 arşiv numarasına kayıtlı bir mecmua içinde yer alan eser, mecmuanın 1. varağında başlar ve 65. varağında son bulur. Nüshanın müstensihi, Ali b. Muhammed b. Abdurrahman el-Hentîfî'dir. İstinsah tarihi, hicri 1256'dır.⁹¹

e. Fas-Karaviyyîn Kütüphanesinde, 1332/2 arşiv numaralı mecmua içinde yer alan eser, 63 varaktan oluşur. Eski Mağrip hattı ile yazılmıştır. Müstensihi, Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halidî'dir. İstinsah tarihi ise hicri 998'dir.⁹²

f. Diğer bir nüsha ise, Erzurum İl Halk Kütüphanesinde, 25 Hk 13948 arşiv numarasındadır. 115 varaktan oluşan eserin, müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Nestalik hatla kaleme alınmış eserin her sayfasında 15 satır vardır.⁹³

⁸⁸ *ed-Dibâcî, agm.*, s. 30.

⁸⁹ *ed-Dibâcî, agm.*, s. 31.

⁹⁰ Abdurrahman b. Ebi'l-Haram, *age.*, c. 3, s. 1702; *ed-Dibâcî, agm.*, s. 31.

⁹¹ *ed-Dibâcî, agm.*, s. 32.

⁹² *ed-Dibâcî, agm.*, s. 33.

⁹³ Abdurrahman b. Ebi'l-Haram, *age.*, c. 3, s. 1702.

g. Trablus el-Evkâf Kütüphanesinde, 1/785 arşiv numaralı kayıttadır. 45 varaktır.⁹⁴

h. el-Mektebetü'l-Kâdiriyye, 21/1478 arşiv numarasında, eserden bir kısım yer alır. 80-84 varaklar arasındadır.⁹⁵

i. Fas-Karaviyyîn Kütüphanesinde, 685 numarada kayıtlı eserin, istinsah tarihi, hicri 947'dir. Eser, 66 varak'tır.⁹⁶

j. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1553/3 arşiv numarasına kayıtlı bir nüsha daha vardır. 216a-223a varaklar arasında, *Kutbü'l-ârifin*'in ilk kutbu mevcuttur. Mecmuanın 180b varağında ikinci kutub başlar. Eserin ikinci kutbunun ilk sayfası mevcut değildir. Mecmuanın 195a varağında, ikinci kutub biter ve üçüncü kutub başlar. Üçüncü kutub ise, 216a varağında tamamlanır. Nüshanın her sayfasında 21 satır vardır. Eserin müellifi, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf el-Lecâî olarak, 226a varağında kaydedilmiştir. Bu nüshanın müellifi, kütüphane kayıtlarına, Abdurrahman b. Yusuf el-Leccâ olarak kaydedilmiştir. İstinsah tarihi, hicri 1044'dür. Müstensih, Abdurrahman Muhammed Abdurrahman et-Tulûnî'dir.

k. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 418/1 arşiv numarasında, eserin bir nüshası daha kayıtlıdır. 83a varağında başlayan nüsha, 144b varağında son bulur. Nüshanın başında ikinci kutub başlar, kitabın ilk kısmı eksiktir. Daha sonra üçüncü kutub gelir. Nüshanın 135b varağında birinci kutub başlar, bu kutub da, 144b varağında sona erer. Eserin müellifi, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf b. Abdurrahman el-Licâî olarak, 135a varağında kayıtlıdır. Her sayfada 21 satır mevcuttur. Nüshanın müstensihi, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim'dir. İstinsah tarihi, hicri 1236'dır.

Eseri, 2001 yılında, Muhammed Dîbâcî, çeşitli nüshaları karşılaştırma suretiyle tahkik etmiş ve yayınlamıştır.⁹⁷ Kitabı Türkçeye tercüme etmiş bulunmaktayız. Bu satırları yazdığımız esnada tercümenin yayınlanma aşamasında olduğunu ifade etmek isteriz.

⁹⁴ Abdurrahman b. Ebi'l-Haram, *age.*, c. 3, s. 1702.

⁹⁵ Abdurrahman b. Ebi'l-Haram, *age.*, c. 3, s. 1702.

⁹⁶ Abdurrahman b. Ebi'l-Haram, *age.*, c. 3, s. 1702.

⁹⁷ *Kutbü'l-ârifin*, s. 190.

2. Kutbü'l-Ârifin'in Tahlili:

Licâî, kitabını üç kutba ayırdığını ve her kutbu ayrı ayrı açıkladığını ifade eder.⁹⁸ Kitabın birinci kutbu, marifetullah hakkındadır. Eserin ikinci kutbu, nefsi tanıma, riyazet ve ahlaki güzelleştirme konularını ihtiva eder. Eserin üçüncü kutbu ise bâtinî meseleler ve manevi sırlar hakkındadır.⁹⁹

Eserin birinci kutbu akaide ait konulardan oluşur. Licâî, öncelikle varlıkları akıllı canlılar, akılsız canlılar ve idrakten yoksun cansız varlıklar olarak kategorize eder. Ona göre bütün akıllı varlıklar bir araya gelseler de insanın görme kabiliyetini idrak etmeye çalışsalar veya herhangi basit bir canlı yaratmaya kalksalar bunda başarılı olamazlar. Yaratmayı bırakın anlamaya bile güç yetiremezler. Akıllı varlıklar bu hususta aciz iseler, akılsız varlıklar ve cansız varlıklar bu konudan evleviyetle aciziyet içindedirler. Bu durumda yaratma ve keyfiyetini idrak konusunda, tek merci olarak Allah Teâlâ kalır.

Licâî daha sonra varlıkları ezeli ve muhdes olarak ikiye ayırır. Bu kısımların özellikleri sıralar. Buradan hareketle Allah'ın ezeli oluşunu ve bu niteliği sebebiyle O'na uygun düşen sıfatlarla uygun düşmeyecek sıfatları izah eder. Muhdes varlıklarla ezeli varlık arasındaki farkları açıklar. Böylece Allah Teâlâ hakkında zihinlerde oluşabilecek yanlış anlayışları ve vehimleri izale etmeye çalışır. Bu başlık altında Allah Teâlâ hakkında öncelik ve sonralığın; hareket ve sükûnun; teşbih, hayal ve keyfiyetin; eşi, dengi ve benzeri oluşun; mekân ve zamanla mukayyetliğin imkânsızlığını genişçe anlatır.

Licâî, bu kutup altında Allah Teâlâ'nın sıfatları konusunu da detaylı olarak ele alır. Zâtî ve subûtî sıfatlarını izah ettikten sonra Licâî, akıl ve vehmin Allah'ın sıfatlarını kavrayamayacağını şu şekilde izah eder:

“Akıl ve vehme gelen her düşünce/vehim sonradan yaratılmışlık sıfatı ile nitelenir. Sonradan yaratılan her şey zaman, mekân ve bir türe ait olmakla mukayyettir. Sonradan yaratılan herhangi bir varlığın bu kayıtlardan ayrı kalması da mümkün değildir. Aklın sınırı da bu üç kayıtlarla mukayyet olan varlıklar dünyasıdır. Akıl bu sınırdadır ve

⁹⁸ *Kutbü'l-ârifin*, s. 42.

⁹⁹ *Kutbü'l-ârifin*, s. 187-190.

daha ötesine geçemez. Bu durum, aklın bu sınırın ötesinin nasıllığı-
nı idrak etmekten aciz olması anlamındadır. Aklın bu sınırın ötesine
geçerek fikir yürütme imkânı yoktur. Söz konusu sınırın ötesinde,
sadece vahdaniyetin kavranılamazlığı ve rubûbiyetin sıfatları vardır.
Ortağı olmayan, mutlak Bir ve Cebbar olan Allah Teâlâ dışında hiç-
bir varlık sınırın ötesine muttali olamaz. Çünkü Cenabı Hak, Zat'ına
muttali olunmasından ve ihata edilmekten münezze ve yücedir. Ne
var ki birtakım cahiller, bazı hatalı aklî mukayeselerle, ezeli sıfatları
idrak edebileceklerine inandılar. Heyhat! Çünkü Zat-ı Mukaddes, aklı
örten perdelerin arkasındadır. Baş veya gönül gözünün (basiret) O'nu
görmesi, vehmin O'nu hayalinde canlandırması, aklın O'nun nasıl ol-
duğunu idrak etmesi, nefsin O'nu bir şeye benzetmesi, düşüncenin
O'nu tahayyül etmesi, zihnin O'nu kavraması, dilin O'nu nitelendir-
mesi, kulakların O'nu duyması mümkün değildir.”¹⁰⁰

Licâî, akaide dair konuları işlediği birinci kupta, Allah Teâlâ
ilgili Kur'an-ı Kerim ve hadîs-i şeriflerde varit olan ve teşbih ifade
eden haberleri izah ve tevil eder. Licâî'nin tevil ettiği konuları şöyle
sıralayabiliriz: Allah'ın keliması, istiva meselesi, gamam kavramı, necvâ
meselesi, Allah'ın gelişi mecî' meselesi, dahk kavramı, ru'yetullah me-
selesi, misal kavramı, Allah'ın tilaveti meselesi, sem'u'l-kelam meselesi,
nuzûl, âyât ve uluvv kavramları, tenzih meselesi.

Licâî tüm bu meselelerde Allah Teâlâ'yı herhangi bir muhdes var-
lığa benzemekten tenzih eder ve bütün bu meseleleri Allah'ın, ilim,
kudret, tekvin, sem' ve basar gibi sıfatlarıyla izah eder.

Licâî, akaide dair bu kutbun okuma ve tahsil yoluyla öğrenilebile-
ceğini fakat bu kutbun bâtinî manasını ancak âriflerin anlayabilece-
ğini düşünür.

Eserin ikinci kutbu ise nefis ve nefsin tanınması ile ilgili konulardan
oluşur. Bu kutup, şu üç ana başlığa ayrılmıştır: nefse karşı edeple ilgili
hususlar, insanlara karşı edeple ilgili hususlar, Cenab-ı Hakk'a karşı
edeple ilgili meseleler.¹⁰¹

Licâî, nefsi tanımanın Mevlâ'yı tanımaya götüreceğini bunu ger-

¹⁰⁰ *Kutbü'l-ârifîn*, s. 43-64.

¹⁰¹ *Kutbü'l-ârifîn*, s. 65-109.

çekleştirenin de Mevlâ'sıyla buluşmak için hazırlık yapması gerektiği düşünür. Bu düşüncesini nefsi tanıma başlığının ilk konusu yapar.

Licâî, insanın nefsi tanıma sürecinde, insan tabiatının tanınması gerekliliğine inanır. İnsan tabiatının bir tarlaya benzetir. Bu tarlanın kendisine ekilen her ne ise onu bitirdiğini ifade eder. Buradan hareketle Licâî'nin, insan nefsinin hayır ve şerre karşı nötr bir durumda olduğunu sahibinin bu nötr durumu olumlu ya da olumsuz yönlere kendi isteğiyle yönlendirdiğini düşündüğünü söyleyebiliriz.

İnsanlara karşı edep ile ilgili şu başlıklar dikkat çekicidir: Hakkın tespiti için verilen hüküm, nefislerin tabiatıyla bağdaşmayacak derecede acı olsa bile insanın kendisini, ailesini ve çocuğunu diğer insanlarla eşit düzeyde görmesi; insanların ahlâkında çirkin görülen hususları kendi ahlâkından temizlemesi ve insanlardan ilim ve basiret ehli olanlara uyması; insanları hor görme ve önemsiz sayma gibi yaklaşımları terk edip onlara karşı büyüklük taslamaktan uzak durması; hakikati, seçkin ve sıradan -kim olursa olsun- herkesten kabul etmesi ve hak söz konusu olduğunda, kendini diğer insanlarla aynı kefeye koyması.

Cenab-ı Hak'la ilgili edepler konusunda ise, zerre kadar küçük bir günah olsa bile O'nun gazap ve cezalandırmasından korkmayı; ömrün geri kalan kısmında hatalara ve çirkinliklere sürükleyecek işlerden şiddet çekinmeyi; kulun işlediği günahlar, yaratıkların tümünün işlediği günahlardan daha büyük ve çok olsa bile, Allah'tan sürekli ümit var (recâ) olmayı tavsiye eder. Yine ona göre, suretlerden geçmek, nefisler için mücadeleden vazgeçmek, O'ndan gelen tehdidi müjde, O'nun azabını tatlı bir zevk olarak görmek, tüm bunlar, azapta vecd lezzeti bulmayı, ünsiyet halinde hayret ve müşahedelere dalma halini temin eden hususlardır ki kulun Cenab-ı Hak ile ilişkisinde göstermesi gereken edepler cümlesindedir.

Üçüncü kutub, "Bâtınî Meseleler ve Sırlar" başlığını taşır. Mukaddime ile başlayan bölümün mukaddimesinin başlığı ise, "Her Sır İfşa Edilmez, Her Hakikat Açık Edilip Sunulmaz." şeklindedir. Konularından bazıları ise şöyledir: Dünya sevdalısının rubûbiyet meclisine yolculuk etmesi zordur, nimet ve marifetler cenneti ve oraya layık olanlar, ruhların kendilerini cezbeden şeye yükselmeleri, imanı yitirmek ve imanın elbisesinden soyulması, faydalı ilim, dil ve kalp ilmi

arasındaki fark, irade konusunda ârifin Allah'la ilişkisi, Allah'a güvenme, O'ndan başkasına yabancı ve yok gözüyle bakma hususunda ârifin Allah ile ilişkisi, ârifin hareketlerinde ve duruşlarında Allah ile ilişkisi, ârifin cömertlik ve lütuf denizine dalması vd.”¹⁰²

Licâî, kitabının üçüncü bölümünü tamamlayınca, telif ettiği eserin okuyucunun ihtiyacına cevap verecek bir nitelikte olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“Ey değerli kardeş, senin için ortaya koyduğum bu kutub, eğer gerçekten kalbin varsa, sendeki bilgisizliği giderecektir. Bu hususta çalışmalarımı ve tavsiyelerimi sana sundum. Bu kitabın telifini, hicri 577'de Muharrem ayının birinci günü, tamamladık. Umulur ki Allah, onunla, talibini, müellifini, okuyanını, dinleyenini faydalandırır; bundan ötürü bana bir vebal yüklemesin, onu aleyhimde bir delil olarak kullanmasın. Ayrıca, kalemin sınırı aşmasından, ayağın kaymasından dolayı bizi bağışlaması Allah'tan umulur; çünkü aklın sayıklaması, anlayışın gaflete düşmesi, kulun yanılması mümkündür. Doğruyu bulmak sadece Cenab-ı Rabbin tevfiikiyledir. Salât ve selam, Efendimiz Muhammed'e, âl ve ashabına olsun.”¹⁰³

Licâî, bu eserini yazma sebebini ise şu şekilde izah eder:

“İmdi kardeşim, bu kitabı, ihtiva ettiği manaları bilmeyen, ortaya koyduğumuz bilgileri edinme dirayetini gösteren, ihmalkârlık etmeyen kimse için hazırladım. Elde edilmesi kolay olanları kısa tuttum, isteyen daha iyi anlaması için bazı açıklamalarda bulundum. Kitabı üç ana kutba ayırdım; âriflere, ancak bunların tahsil edilmesi durumunda ârif adı verilir. Âriflere, ârif adı verilmesi için gerekli olan bütün hususlara değindim. Bu sebeple bu kitaba ‘Kutbü'l-ârifin’ adını verdim.”¹⁰⁴

Eserin kıymeti hakkında şu hususlar dile getirilebilir:

Bu eser uzun yıllar kütüphane raflarında kalmış ve gün ışığına çıkmayı beklemiştir. Genelde Mağrip tarihi ve özelde Muvahhidler döneminin sosyo-kültürel yapısı ve o dönemde yaygın düşünce akımları hakkında ipuçları sunan eser, önemli bir tarihi yapıt olarak önümüzde

¹⁰² *Kutbü'l-ârifin*, s. 110-172.

¹⁰³ *Kutbü'l-ârifin*, s. 172.

¹⁰⁴ *Kutbü'l-ârifin*, s. 42.

durmaktadır. Eser, temelde bir tasavvuf eseri olmakla birlikte, zamanının itikadi tartışmalarına da girerek temel dinî konulara değinmiştir. Licâî'nin bu eseri, Mağrib'in tarihî ilmî ve sosyo-kültürel hayatının geçirdiği evreleri ve gelişim sürecini ortaya koyması yönüyle de büyük değeri haizdir. Son olarak eser, Muvahhidler döneminde tasavvuf ve kelim ilmi arasındaki ilişkiyi ve her iki ilmin, meselelere bakış açısındaki birlikteliği göstermesi açısından da mühimdir. Bu bağlamda Licâî'nin tasavvufî meseleleri izah ederken Eş'ârî Mezhebinin itikadi görüşlerinden olabildiğince yararlandığı ifade edilebilir.

Sonuç

Yusuf b. Abdurrahman el-Licâî, Muvahhidler döneminde yaşamış, vefatından sonra geçen beş asırlık dönemde bile şöhreti devam etmiş bir mutasavvıftır. Kaleme aldığı eserler ile tasavvufun temel meselelerini kendince izah etmiştir. Özellikle sahih bir akaide sahip olmayı önemsemiş, tüm tasavvufî izahlarını ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadı üzere yapmıştır.

Yaşadığı dönem ve daha sonraki asırlarda elde ettiği şöhretine rağmen Licâî, unutulmuş, eserleri kütüphanelerin raflarında kalmıştır. Son dönemde yapılan tahkik ve neşir çalışmaları sayesinde gün yüzüne çıkarılan eserleriyle günümüz irfan dünyasına tanıtılması mümkün olmuştur.

Biz de bu makalemizde Licâî'yi, yaşadığı dönemi, hayatını genel hatları ile tanıttık. Eserleri ile ilgili yapılan çalışmalara kısaca değindik. Ayrıca en önemli eseri *Kutbü'l-ârifin*'i de tanıttık. Tasavvuf tarihi araştırmaları bağlamında ilk dönem Mağrip tasavvufu araştırılmayı bekleyen bakir bir alan olarak durmaktadır. Bu çalışmamızın bu çalışmalara bir dibace olmasını temenni ediyoruz.

Kaynakça

Abdurrahman b. Ebî'l-Haram- Leys b. Sa'd, *Mu'cemü't-târihu't-türâsî'l-İslamî fi mektebâti'l-âlemi*, haz.: Ali Rıza Karabulut- Ahmet Turan Karabulut, Daru'l-'Akabe, Kayseri (t.y.).

- Adigüzel, Adnan, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2001.
- Ahmed Baba b. Ahmed, *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-dîbâc*, haz.: Abdulhamid Abdullah, Daru'l-Kâtib, Trablus, 2. Baskı 2000.
- Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1997.
- Aytekin, Arif, "İbn Tûmert", *DİA*, İstanbul 1999.
- Bardakçı, M. Necmettin, *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Bardakoğlu, Ali, "İbn Rüşd", *DİA*, İstanbul 1999.
- Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc.: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 2002.
- Cullab, Hasan, *ed-Devletü'l-muvahhidiyye*, Menşuratü'l-Camia, Erbil 1983.
- Ebu'l-Abbas, Ahmed b. Muhammed, *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, tahkik: Ahmed b. Abdullah el-Kuraşi, 2. Baskı, Beyrut 1423.
- ed-Dîbâcî, Muhammed, "Mukaddime", *Kitabü şemsi'l-kulûb*, Dâru Sâdır, Beyrut 2012.
- ed-Dîbâcî, Muhammed, "Mukaddime", *Kutbü'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*, Dâru Sâdır, Beyrut 2001.
- el-Arinî, Yusuf Ali b. İbrahim, *el-Hayatu'l-ilmiyye fi'l-endülüs fi asri'l-muvahhidin*, Mektebetü'l-Melik Abdulazizi'l-Âmme, Riyad 1995.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *Mu'cemu's-s-sihâh*, Dâru'l-Ma'rifeti, Beyrut 2008.
- el-Hasen el-Yüsî, *el-Muhadarâtü fi'l-edebi ve'l-lügat*, Dâru'l-garbi'l-islamî, tahkik: Muhammed Haccî- Ahmed eş-Şerkâvî İkkal, 2. Baskı, Beyrut 2006.
- el-Licâî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf, *Kitabü şemsi'l-kulûb*, tahkik: Muhammed ed-Dîbâcî, Dâru Sâdır, Beyrut 2012.
- el-Licâî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf, *Şemsi'l-kulûb*, thk.: Muhammed ed-Dîbâcî, Dâru Sâdır, Beyrut 2012.
- el-Licâî, *Mehaccetü's-seâde*, St. Petersburg, Doğu Araştırmaları Fakültesi Kütüphanesi, 757-908.
- el-Licâî, *Şemâilü'l-husûs*, Rabat Umum El Yazma Eserler Kütüphanesi, D 1810.
- el-Licâî, Yusuf b. Abdurrahman, *Kutbü'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*, thk.: Muhammed ed-Dîbâcî, Dâru Sâdır, Beyrut 2001.

- el-Menûnî, Muhammed, *el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn alâ ahdi'l-muvahhidîn*, Ofis 2. bs., Matbatu Dârü'l-Magrib li't-Te'lif ve't-terceme ve'n-Neşr, Rabat 1977/1397, (Silsiletü't-tarih; 6 Tıtvân: Ma'hadu Mevla el-Hasan, 1950/1369'un ofseti).
- el-Merâkeşî, Abdulvahid, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-mağrib*, thk.: Muhammed Saîd el-Iryân, Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslami, Kahire 1963.
- es-Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *Devletü'l-muvahhidîn*, Dâru'l-Bayrak, Beyrut 1988.
- es-Sallabî, Ali Muhammed, *Devletü'l-murâbitîn*, Mektebetü Hasen el-Asriyye, Beyrut 2012.
- es-Sâmirâî, Abdulhamid Huseyin Ahmed, *Tarihu hadâratu'l-mağribi ve'l-endülüsü fi ahdi'l-murâbitîn ve'l-muvahhidîn*, Dâru Şümûi's-Sekâfeti, Bingazi 2002.
- es-Sâmirâî, Halil İbrahim-Abdulvahid Zünnün Taha-Nâtık Salih Matlub, *Tarihu'l-mağribi'l-arabî*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi 2004.
- es-Semlâlî, el-Abbas b. İbrahim, *el-İ'lâm bimen halle merakeş ve ağmâtü mine'l-a'lâm*, haz.: Abdulvahab b. Mansur, el-Matbaatü'l-Mülkiyye, 2. Baskı, Rabat 1423/1993.
- Eşbah, Yusuf, *Tarihu'l-endülüs fi ahdi'l-murâbitîne ve'l-muvahhidîn*, trc.: Abdullah İnan, Mektebetü'l-Hancî, 2. Baskı, Kahire 1996.
- eş-Şinnâvî, Aliyyü'l-Garîb Muhammed, *en-Neşru'l-endulusî fi asri'l-muvahhidî*, Mektebetü'l-Âdab, Kahire 2009.
- Evariste Lévi-Provençal, *Fihristü'l-mahtûtâtî'l-'arabiyyeti'l-mahfûzeti fi'l-hazâneti'l-'âmmeti li'l-kütübi ve'l-vesâiki bi'l-mağrib*, Matbaatü'n-Necâhi'l-Cedide- ed-Dâru'l-Beydâ, 2. Baskı, Rabat 1997-1998.
- ez-Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, 15. Baskı, Beyrut 2002.
- Fazlıoğlu, İhsan, "İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî", *DİA*, İstanbul 1999.
- Fierro, Maribel, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", trc.: Semih Ceyhan, *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy: 2, 2009.
- Halefallah, İbtisam Mer'î, *el-Alâkât beyne'l-hilafeti'l-muvahhidiyeye ve'l-meşrikü'l-İslâmî: (524-936 / 1130-1529)*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1985/1405.
- Harekât, İbrahim, "Mağrib", *DİA*, Ankara 2003.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, trc.: İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1986.

- Hasen Ali Hasen, *el-Hadâratü'l-islamiyye fi'l-mağribi ve'l-endulus*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1980.
- Hasen el-Emin, *Devletü'l-muvahhidine'l-islamiyye mevâdiu'l-uhra*, Dâru'z-Zehra, Beyrut 1981.
- Havale, Yusuf b. Ahmed, *el-Hayatü'l-ilmiyye fi ifrikıyye*, Camiatü Ümmi'l-Kura, ma'hedu'l-buhûsi'l-ilmiyye, Mekke 2000.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.
- İ'nân, Muhammed Abdullah, *Asru'l-murâbitin ve'l-muvahhidin fi'l-mağrib ve'l-endülüs*, Kahire 1964.
- İbn Kattan, el-Merakeşî, *Nazmu'l-cumam*, Tahkik: Muhammed Ali Mekkî, Dâru'l-Garbi'l-İslami, 2. Baskı, Beyrut 1990.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Hatîb, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasen, *Şerefü't-tâlib fi esne'l-metâlib*, haz.: Abdulaziz Sağırduhan, Mektebetü'r-Rüşd, Riyat 1424/2003.
- İsmail b. Muhammed el-Bağdadi, *Hediyetü'l-arifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut.
- İsmail b. Muhammed el-Bağdadi, *İzahu'l-meknûn fi zeyli alâ keşfi'z-zünûn*, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut.
- İsmet Abdullatif Dendeş, *el-Endülüs fi nihayeti'l-murabitin ve müstehilli'l-muvahhidin*, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1988.
- Karlığa, H. Bekir, "İbn Rüşd", *DİA*, İstanbul 1999.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifine terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyyi*, Dimeşk: Dâru İhyai't-Türâs, 1376/1957.
- Kutluer, İlhan, "İbn Tufeyl", *DİA*, İstanbul 1999.
- Lahdar Muhammed Bulatif, Fukehâu'l-mâlikıyye, *el-Ma'hedü'l-âlemî lil-fikri'l-İslami*, Herndon USA 2009.
- Merçil, Erdoğan, "Ali b. Yusuf b. Tâşfin", *DİA*, İstanbul 1989.
- Muhammed b. Et-Tayyib el-Kâdirî, *Neşrü'l-mesânî li ehli'l-karni'l-hâdî aşera ve's-sânî*, thk.: Muhammed Haccî- Ahmed Tefvik, Dâru'l-Mağribi li't-Te'lifi ve't-Tercemeti ve'n-Neşri, Silsiletü't-terâcim (3), er-Rabat 1397-1977.
- Muhammed b. Rızık b. Abdunnasir el-Medenî, *et-Tefsîru ve'l-müfessirûn fi garbi efrikıyye*, Dâru İbn-i Cevzî, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyyeti, Demmam 2005.

- Müslim, Müslim b. Haccac Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk.: Muhammed Fuad Abdulbaki, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut.
- Naci, Hikmet, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler*, İstanbul 1955.
- Özaydın, Abdülkerim, “Abdülmümin el-Kûmî”, *DİA*, İstanbul 1988.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *DİA*, İstanbul 1995.
- Özdemir, Mehmet, “Muvahhidler”, *DİA*, İstanbul 2006.
- Özdemir, Mehmet, “Yusuf b. Tâşfîn”, *DİA*, İstanbul 2013.
- Özen, Şükrü, “İbn Kunfüz”, *DİA*, İstanbul 1999.
- Öztürk, Esmâ, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Tasavvufdaki İrfâni Gelenek: Ahmed Avni Konuk Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Berberiler”, *DİA*, İstanbul 1992.
- Yiğit, İsmail, “Murabıtlar”, *DİA*, İstanbul 2006.